

DOPRINOS LJEKARA JEVREJA ZDRAVSTVENOJ ZAŠTITI I KULTURI BOSNE I HERCEGOVINE

Bosna i Hercegovina prolazile su u svojoj istoriji posebnim putem razvitka kulture svojih naroda. Za vrijeme otomanske i austro-ugarske vladavine razvoj zdravstvene kulture bio je osobito značajan za buduće, pa i za sadašnje generacije. Naslijeđeni ostaci primljenih kultura utjecali su na kasnije obrazovanje, nauku i kulturu naroda Bosne i Hercegovine.

Uticaj Austro-Ugarske, odnosno bivše Zemaljske vlade BiH, na opštu zdravstvenu zaštitu, kao i na poboljšanje zdravlja i fizičku kulturu naroda ovih pokrajina bio je i ostao od naročitog značaja. Krajem XIX stoljeća harale su u ovim pokrajinama epidemije i endemije mnogih zaraznih bolesti, koje su u drugim evropskim zemljama već bile nestale. Tuberkuloza i sifilis su znatno utjecale na smrtnost i na privrednu sposobnost stanovnika sela i grada. Druge česte epidemije koje su dolazile iz istočnih zemalja, kao što su kolera, kuga i lepra bile su gotovo nepoznate u Zapadnoj Evropi. Boginje su uništavale živote i unakazile mnoge, dok je od šarlaha, difterije, tifusa i drugih crijevnih bolesti smrtnost bila jako velika kod djece i kod odraslih. Do okupacije BiH takvi bolesnici nisu bili liječeni izolovano i zbog toga je skoro redovno više članova jedne porodice oboljevalo i umiralo od iste bolesti. Ako se još uzme u obzir da je do okupacije bio u Sarajevu samo jedan ljekar sa diplomom i da osim Vakufske bolnice u cijeloj zemlji nije bila nijedna zdravstvena ustanova sa stacionarom, biće nam jasno koliko je trebalo truda uložiti da bi se postiglo sve ono što je ostvareno u relativno kratkom vremenu.

Ovim napisom želim da ukažem na rad starijih ljekara, koji su kao pioniri krčili put asanaciji ovih pokrajina i time veoma mnogo doprinijeli zdravstvenom prosvijećivanju stanovništva.

Prva organizacija i razvitak saniteta u Bosni i Hercegovini

Sanitarne prilike prije 1878. godine bile su u BiH jako zaostale. Bez ikakvog zdravstvenog nadzora i bez ikakvih higijenskih uslova nije bilo ni moguće održavati zdravlje naroda. Tome zlu je pridoni-

jelo i to što su ove pokrajine bile potpuno izolovane od susjednih kulturnijih zemalja i što su bile jako udaljene od centralne vlasti. Običaji i navike stanovnika utjecale su znatno na zaostalost zbog podozrenja i straha od medicinske nauke, koja se nije slagala sa fatalizmom islama. Sarajevski advokat i publicista dr Samuel Pinto pisao je o nekim Jevrejima — hećimima na osnovu podataka iz sudskih zapisnika »Sidžila« za vrijeme otomanske vlade. Ovi su hećimi nekoliko godina i poslije okupacije vršili svoju praksu, pa su imena tih Jevreja — sefarda ostala dugo u sjećanju građana, kako zbog načina liječenja tako, još više, zbog njihove trgovine narodnim lijekovima. O tim jevrejskim ljekarima nemam namjeru da pišem, kao ni o drugim narodnim ljekarima prije i poslije okupacije, jer oni nisu (u pravom smislu riječi) doprinijeli zdravstvenoj kulturi, osobito prevenciji zdravstvene zaštite narodnih slojeva.

U BiH su tada vladale epidemije i stočne pošasti. Kolera je tu harala u većoj mjeri od 1865—1875. godine, a boginje su bez prekida postojale od pamtivijeka. Bilo je samo nekoliko vojnih ljekara i apotekara koji su bili školovani u »Ecole de Medecine in Constantinopel«, a oni su samo u većim gradovima obavljali ljekarsku službu. Osim ovih, ljekarskim zanatom bavili su se najviše sveštenici i španjolski narodni »hećimi«, od kojih su neki nešto naučili kao pomoćnici ljekara i laboranti u vojnim bolnicama. Ostali su primili i prenosili ljekarsku praksu od oca na sina. Oni su prodavali narodu uglavnom biljne lijekove i droge. Primjenjene metode liječenja označili su austrijski ljekari kasnije izrekom: »*verbis, herbis et lapidibus*« (riječima, travama i kamenjem).

Već u jesen 1878. godine Zemaljska uprava je organizovala javnu sanitetsku, kao i veterinarsku službu na modernim principima. Zdravstvo je pripadalo Prvom (administrativnom) odjelenju Vlade sa zdravstvenim departmanom. Od februara 1879. uprava je bila prenesena na Zdravstveni savjet (Sinitätsrat), koji je ostao i poslije autonomije zemlje sa Saborom, 1910. godine.

Stanje privrednih odnosa i života naroda

U BiH je tada bilo svega 5—6 većih gradskih naselja (šehera), od kojih nijedno — osim Sarajeva — nije imalo ni 10.000 stanovnika. Ostala mjesta, kasabe, imala su po nekoliko trgovačkih i zanatskih radnji sa vrlo primitivnom i neznatnom razmjenom dobara, jer je seljak u svojoj primitivnosti mogao da obezbijedi sebi od vlastitih proizvoda i od stoke bezmalo sve za prehranu i za odijevanje. Iz trgovine je seljaku bila potrebna samo sol, duvan i pamuk.

Preko 80% stanovnika bili su seljaci — poljoprivrednici, od kojih većina kmetovi. Ovi su morali davati vlasnicima zemlje (agama i begovima) trećinu godišnje »ljetine« u naravi, a državi jednu desetinu za porez, kao i prije okupacije. Standard tog većeg dijela seoskog stanovništva bio je vrlo nizak i primitivan. Nisu imali

ni pravog oruđa (drveni plugovi, lopate i grablje), a kamoli agrotehničkih sprava. Osim zemljoradnje, stočarstvo je od vjkada bila važna grana privrede, ali je i to bilo često desetkovano zbog mnogih stočnih pošasti. Seljak se gotovo i nije hranio mesom; kod pravoslavnih je bilo oko 200 dana posta u godini, što je štetno djelovalo na radnu kondiciju i povećavalo broj oboljelih, osobito od tuberkuloze pluća.

Aktivnost u organizaciji zdravstvene zaštite poslije okupacije bila je brza i odlučujuća za tadašnje prilike. Spomenuti zdravstveni savjet i prvi ljekari imali su pune ruke posla i još više odgovornosti zbog takvog stanja. U prvim godinama su dolazili Evropljani u ovu zemlju ne samo na bogati lov divljači, nego i ljekari — naučnici radi upoznavanja mnogih rijetkih i hroničnih — endemijskih — bolesti.

Prva i najveća briga u organizaciji zdravstvene zaštite širokih masa sela bili su stručni kadrovi. Stoga se nastojalo da se angažuje što više lekara.

Stanovništvo

Postojale su uglavnom tri vjerske zajednice: muslimanska, istočno-pravoslavna i rimokatolička sa svojim vrhunskim, pokrajinskim i mjesnim starješinstvima (pastirima). Prema jednom aproksimativnom popisu Fra M. Jukića u BiH je bilo 1851. godine oko 150.000 katolika, 561.500 pravoslavnih i 384.000 mušlimana. Jevreja — sefarda je po tom popisu bilo oko 6.500, a svega je bilo 1.102 hiljade stanovnika, a prema popisu Dževet-Paše 1864. ukupan broj stanovnika bio je 1.270.000. Ovi se podaci moraju smatrati približnim zbog toga što je svako popisivanje vršeno po kućama, i to uglavnom podaci su dobijani od »muških« glava, dok su se žene pribojavale, prema iskazima kućnih starješina. Prema takvim približnim podacima 1851. bilo je 1,022.000 stanovnika, 1871. oko 1,026.000, a 1876. oko 1,051.000.

U sarajevskom i zvorničko-tuzlanskom okružju pretežno su živeli *muslimani*, u banjalučkom okružju je bilo dvije trećine *pravoslavnih*, a po jedna šestina *muslimana* i *katolika*. u mostarskom je bilo nešto preko polovine *pravoslavnih*, zatim *muslimana* i nešto manje *katolika*, dok su u travničkom okružju bili približno jednako zastupljeni — po jedna trećina sve tri vjeroispovjesti.

Prvi popis poslije okupacije izvršen je već 1879, koji je bio samo informativne prirode i po njemu je približno bilo 1,158.000 stanovnika. Slijedeća dva popisa — *zvanična* — izvršena su 1885. i 1895. godine. Prema prvom bilo je 1,336.091 stanovnik, a po drugom (1895) 1,568.092 stanovnika. U oba popisa je bilo približno 52% muškaraca, a 48% žena, ali se to ne može uzeti kao potpuno tačno, jer muslimani nisu dozvoljavali da se ženska čeljad popisuje po imenima. Popise su vršile određene komisije sa predstavnicima vjerskih

zajednica (muhtarima, knezovima i sl.). Godine 1881. je bio uveden *Statistički odsjek* u Zem. vladi i od te godine je vođena evidencija stanovništva, stoke i dr. Prema posljednjem popisu od 22. V 1895. registrovano je: domaćih stanovnika 95,5%, austrougarskih državljana 4,2%, a stranih državljana 0,3%. Po spolu na 1.000 muškaraca bilo je 893 žene, a po pripadnosti:

pravoslavnih	673.246	ili	42,87%
muslimana	548.632	ili	34,99%
katolika	334.142	ili	21,31%
Jevreja	8.213	ili	0,58% i
protestanata i dr.	3.859	ili	0,25%
<hr/>			
Svega	1.568.092	ili	100,00%

Po zanimanju je bilo:

seoskog stanovništva	1.385.291	ili	88,34%
ostalog stanovništva	182.801	ili	11,66%

Po domaćinstvima je od seoskog stanovništva bilo:

zemljoposjednika:	5.833
slobodnih seljaka:	9.408
kmetova i polukmetova:	18.238

Svega: 33.479 domaćinstava, koja se izdržavaju od zemljoradnje.

Po starosti je bilo:

do 20 god.	52%
od 21 do 60 „	41% i
preko 60 god.	7%

Obavezno registrovanje rođenih je bilo u Sarajevu uvedeno od 1884. godine a u cijeloj BiH od 1885. poslije drugog popisa. Naredbom od 16. IV 1885. rađanje i umiranje su morali prijavljivati liječnici, babice i bolnice. Od 1906. uvedene su matične knjige, koje su podijeljene knezovima i muhtarima na striktno vođenje i prijavljivanje svaka četiri mjeseca, pola i cijele godine.

Posljednji popis stanovništva (do prvog svjetskog rata) izvršen je 1910. godine.

Te godine je bilo:

pravoslavnih:	825.338	ili	43,48%
muslimana:	612.090	ili	32,25%
rimokatolika	464.190	ili	22,88%
grkokatolika:	8.336	ili	0,43%
Jevreja — sef:	8.202	ili	0,43%
Jevreja — ašken:	3.655	ili	0,19%
luterana, kalvina i dr:	6.433	ili	0,34%

I prema ovom popisu je bilo 52,41% muških, a 47,59% ženskih stanovnika. Od 1879. do 1910. broj stanovnika je porastao za 61%, pri čemu treba napomenuti da se od 1895. do 1910. iselilo iz BiH preko 50.000 stanovnika, najviše muslimana, a uselilo se 70.874 najviše katolika. 1913. god. je moglo biti prema proračunu 1.962.400 stanovnika.

Medicina i sanitet do okupacije

Prema podacima dra Riste Jeremića, koji su uzeti od starijih ljekara, istoričara i sveštenika, posebno iz monografije nadrabina dra Morica Levija »Die Sephardin in Bosnien« može se kao dosta vjerovatno konstatovati slijedeće:

1 — da su se pored rijetkih školovanih ljekara medicinskim poslovima bavili u BiH mnogobrojni samouci, berberi, Španjoli, sveštenici i vješte žene. Prvi berberin Radivoj Ostojić iz Dubrovnika radio je i u Sarajevu još 1496. godine;

2 — da su se sveštenici, najviše franjevci, i Jevreji — Španjoli bavili pretežno liječenjem unutrašnjih bolesti narodnim lijekovima, oblozima, znojenjem i kađenjem bolesnika, dok su se berberi zanimali najviše vađenjem zuba.

Neki su vršili i ozbiljnije hirurške zahvate — osim namještanja iščašenih zglobova i lomljenih nogu i ruku. Dr J. Preindlsberger, bivši hirurrg, primarius Hirurškog odjelenja Zem. bolnice u Sarajevu, prikazao je neka nađena instrumenta za lithotomiju kamenaca mokraćnog mjehura u »Glasniku Zemaljskog muzeja« od 1900. godine. Izrađeni su bili od običnog željeza, a sastojali su se od jedne kandže, malog i velikog lištera i malih i velikih kliješta. Unutrašnje bolesti kao »hećimi« liječili su Mehmed eff. Muzaferija, Hadži Alija Bego, Fra Filip Bošnjaković, Fra Grgo Martić i Josef (Jusuf) Hajim Salom, Sumbul i Avram Atijas. Na glasu je bio i Hadžihećim Mustafa Kadić kao učenik čuvenog Baba-Hadara iz Kaira.

Jedan od prvih kotarskih liječnika, kasnije glasoviti dermatolog i infektolog dr Leopold Glück otkrio je 1882. svježe tragove *variolacije*, tj. direktnog prenašanja gnoja iz pustula bolesnika sa ospicama. Inokulaciju su vršili tada srpski sveštenici iglom zamočenom u pustuli. Dr Glück kaže da je bilo više samozvanih ljekara hećima, koji su bez ikakvih diploma vršili svoje poslove bez stvarnog nadzora medicinskih stručnjaka. Osim toga je bilo mnogo vidara, bajara, vračara i »vještih žena«, koje su liječile žene i djecu najviše sugestivnim metodama uz molitve i sl. Jevreji-Španjoli su — po mišljenju dra Glücka — većinom naučili zanat služeći u turskim vojnim bolnicama kao pomoćnici ili laboranti, ili su naslijedili zvanje od svojih predaka. Oni su skupljali, prerađivali i prodavali velike količine biljnih lijekova, droga i hemikalija. Među školovanim ljekarima za vrijeme turske vladavine spominje se Jevrejin Benveniste u 1580—81. kao povjerljiva ličnost Sijavuš-Paše, rumelijskog beglerbega. Konstantin Valentino je bio ljekar kod travničkih vezira od 1765. do 1786. godine. Do druge polovine devetnaestog stoljeća bilo je u turskoj vojsci više ljekara iz austrougarskih zemalja, koje su pojedini veziri postavljali. Dr Kötschet navodi da je 1872. kroz Bosansku krajinu proputovao austrijski generalni konzul Venjamim Kallay u pratnji dra Galantija Gabora, koji je rođen 1814. u Mađarskoj, a služio je kao vojni ljekar u Turskoj i radio u Travniku oko 20 godina, gdje je bio opštinski ljekar. Poslije toga je od 1883. bio kotarski liječnik u Bugojnu. Dr Gaal je 1848. prebjegao iz Erdelja u Tursku, prešao je u islam i kao vojni ljekar je učestvovao u krimskom ratu. Rodom je bio iz Beča gdje je bio asistent profesora Škode. Dr Josef Kötschet je bio Holandananin, koji se kao dijete sa rodbinom preselio u Švajcarsku i promovisao je za doktora medicine u Bernu. Od 1863. je bio varoški i policijski ljekar u Sarajevu, gdje je ostao i poslije okupacije, a umro je 1898. kao fizikus grada Sarajeva.

Jevrejski ljekari poslije okupacije

Poznato je da je među prvim ljekarima koje je angažovala Zemaljska vlada BiH bilo najviše Jevreja-Aškenaza iz raznih zemalja bivše Austro-Ugarske. U Bijeljini je kao prvi kotarski liječnik služio dr Jakob Kohut, koji je dugi niz godina ostao u tom gradu i bio je jako omiljen u narodu — do te mjere da su seljaci identifikovali njegovo prezime sa pojmom hećima-ljekara i kasnije su svakog ljekara nazivali »kohut«, pa i veterinara »hajvankohutom«.

Prve godine po okupaciji bilo je postavljeno najprije 6 okružnih liječnika, tako da ih je sa šefom, vladinim povjerenikom, već 1880. bilo 7 u civilnoj državnoj službi. Postavljanjem kotarskih liječnika taj broj je postepeno rastao i do 1905. je bilo 74 ljekara, od kojih tri liječnice. Više od polovine ovih ljekara bili su Jevreji, a početkom XX. stoljeća povećava se i broj domaćih i stranih ljekara drugih vjera i narodnosti. Prema spisku državnih ljekara koji je dao dr R. Je-

remić u monografiji »Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika BiH«, od okupacije do 1914. godine od 147 ljekara bilo je 57 Jevreja, 20 Poljaka, 15 Nijemaca, 14 Čeha, 14 Srba, 13 Hrvata, 5 Muslimana, 3 Ukrajinca, 1 Italijan, 1 Mađar, 1 Rumunj i 1 Ruskinja. Od 15 fabričkih ljekara bilo je 8 Jevreja. Od trojice ljekara koji su liječili rudare jedan je bio Jevrejin, kao što je od 6 željezničarskih i od 2 banjska ljekara po jedan bio Jevrejin. Policajni liječnik u Sarajevu je bio također Jevrejin. Od 44 opštinskih liječnika (većinom bolničkih) bilo je 10 Jevreja, 8 Srba, 7 Hrvata, 5 Muslimana, 4 Čeha, 3 Nijemca, 3 Poljaka, 2 Mađara, jedan Ukrajinac i 1 Italijan. Od 10 privatnih ljekara (najviše u Sarajevu) bilo je 6 Jevreja, od 6 zubnih ljekara trojica su bili Jevreji (vidi prilog br. 1).

Kako se iz navedenog vidi, ovaj pretežan broj ljekara Jevreja sprovodio je od samog početka najtežu pionirsku zdravstveno-asanacionu, preventivnu i kurativnu ljekarsku službu u BiH.

Zdravstvene prilike

Prvi zadatak ovih ljekara je bio da uz pomoć Zdravstvenog savjeta što bolje upoznaju prirodu postojećih zaraznih bolesti i da, iako malobrojni, pruže što efikasniju i širu pomoć, uvodeći pretežno besplatne preglede da bi seosko stanovništvo zadobilo njihovo povjerenje. Zatečene hećime je trebalo kasnije koristiti samo za one poslove koje bi obavljali uz kontrolu diplomiranih liječnika.

Prvi su zadaci Zdravstvenog savjeta bili da se što brže suzbiju zatečene akutne, najviše prelazne, bolesti, i to: ospice (variole), šarlah, čifteriju, crijevne zarazne bolesti, dizenteriju i tifus, zatim u nekim predjelima malariju, povratnu groznicu, mumps, antraks, a onda i često koleru. Od hroničnih masovnih obolenja, najveću brigu su zadavali endemski sifilis, favus i šuga (Scabies), koji se do okupacije nisu gotovo nikako liječili. Pored toga, brzo su bile uočene i pojave unešenih vrlo opasnih zaraznih bolesti *kuge* i *lepre*. Spriječavanje ovih bolesti je bilo tim teže što se hodočašće muslimana u Meku i Medinu (hadžiluk) nije moglo dovoljno kontrolisati organizacionim i policajnim mjerama. Karanteni i kontrole na graničnim stanicama pri povratku hadžija nisu bili dovoljni, sve dok nisu bile uvedene pokretne bolnice sa barakama za izolaciju i promatranje sumnjivih.

Rad naučnog istraživanja i suzbijanja endemskog sifilisa i drugih kožnih bolesti bio je pozvan tada poznati profesor dr Izidor Neumann iz Beča, koji je u nekoliko navrata obišao cijelu BiH osim bihačkog okružja. Pregledao je preko 800 bolesnika od sifilisa i drugih kožnih bolesti. Na osnovu njegovih zapažanja o kojima je mnogo pisao u njemačkim i francuskim časopisima, predložio je Gremiumu liječnika BiH potrebne mjere za sistematsko liječenje i suzbijanje spomenutih bolesti, koje su bile masovno proširene. To se vrlo teško

sprovodilo zbog toga što je smrtnost od ovih bolesti bila neznatna. Pored drugih mjera Greñium je predložio da se otvori škola za osposobljavanje nestručnih narodnih ljekara za terenski rad u selima u suzbijanju endemskog luesa pod nadzorom stručnih ljekara. Osim toga, Zem. vlada je usloвила dalje postavljanje kotarskih liječnika i time da kandidati dokažu rad i sposobnost u liječenju kožnih i veneričnih bolesti, odnosno takvi su imali prednost na konkursu. U svakom kotaru su bile otvorene ambulante po opštinama, u kojima su kotarski i općinski liječnici vršili periodične preglede i besplatno liječili bolesnike od sifilisa, šuge i favusa.

Propisi i mjere za zaštitu i za suzbijanje epidemija

U smislu Naredbe od 28. XII 1887. na svaku prijavu oboljenja sa visokom temperaturom morao je odmah biti upućen zvanični kotarski liječnik na lice mjesta da ustanovi da li je reč o kojoj infektivnoj bolesti, koju je odmah bio dužan prijaviti okružnom liječniku i upoznati kotarskog predstojnika da bi se poduzele prve mjere izolacije. Naredba je sadržala tačne propise o načinu njenog sprovođenja sa formularima prijave i opisa bolesti, čega se kotarski liječnik morao strogo pridržavati. To je u stvari najviše i doprinijelo da su sve odredbe bile efikasne, tako da se svaka prelazna bolest brzo otkrila i izliječila. Naredba se nije odnosila samo na liječnika nego i na sve upravne političke i izvršne organe do kotarskog predstojnika. Posebna je zasluga prvih ljekara poslije okupacije BiH da su kod zaraznih bolesti kao što su ospice — variole, vodene ospice — varicella, krzomana — morbilli, šarlaha, difterije, tifusa, velikog kašlja, dizenterije, malarije, gripe, kolere i dr. preduzimali mjere za suzbijanje istih, kao što su vakcinacija, izolacija, karantin i dr. Inače, u posljednjim decenijama XIX stoljeća obolilo je u Bosni i Hercegovini od akutnih zaraznih bolesti 24.895 lica, od kojih su umrla 2.044 ili 8,21%. U epidemijama je najveća smrtnost bila od *difterije* sa 25,6%, od *šarlaha* sa 10,5% i od *ospica* sa 9,3 % oboljelih. Glavna i najveća zasluga za likvidaciju epidemija akutnih zaraznih bolesti, osobito ospica, pripada kotarskim i okružnim liječnicima, koji su izvršili postavljene zadatke Zdravstvenog savjeta uz velike napore i u borbi sa zaostalošću narodnih masa zbog nevjerice i praznovjerja.

Zdravstvene ustanove

Pošto Vakufska kao opšta i jedina javna civilna bolnica nije više mogla udovoljiti potrebama zbog sve većeg priliva bolesnika, moralo se prići neophodnoj gradnji nove, veće i moderne opšte zemaljske bolnice. Po savjetu prvorazrednih medicinskih kapaciteta odobrio je zajednički ministar finansija. Kallay 1892. godine da se

u Sarajevu izgradi *Zemaljska bolnica* i da se ista bogato opremi svim tehničkim pomagalicama. Odgovarajući plan i projekti izrađeni su u Građevinskom odeljenju Zemaljske vlade, koje je bolnicu izgradilo u vlastitoj režiji za relativno kratko vrijeme.

Prvog jula 1893. bilo je otvorenje bolnice i toga dana su bili predati svi bolesnici (osim duševnih) iz Vakufske u novu Zemaljsku bolnicu u Sarajevu, koja je pri otvaranju imala kapacitet od 238 kreveta. Bila je to prvoklasna stacionarna zdravstvena ustanova (Heilanstalt) po svom modernom uređaju, kao i po određenoj namjeni da bude bolnica prvog ranga ne samo za liječenje bolesnika nego i za obučavanje i usavršavanje medicinskog osoblja, osobito ljekara, sa ispoljavanjem praktične medicinske nauke u svim njenim granama kao uzorna ustanova na Balkanskom poluostrvu.

Njenim aktiviranjem učinjen je veliki korak naprijed na polju zdravstva BiH sa inauguracijom da postane veliko opšte dobro ovih zemalja. Prvi upravnik i primarijus Internog odeljenja bio je dr Geza Kobler, koji je održao 14. marta 1895. u Naučnom klubu u Beču predavanje sa referatom pod naslovom »Das Landesspital in Sarajevo«, koje je objavljeno u listu »Monatsblätter des Wissenschaftlichen Club« (XVI god. br. 11).

Vakufska bolnica, koja je do 1. jula 1894. imala naziv »Opšta javna bolnica«, sa tim danom je postala Bolnica za osmatranje duševnih i umnodefektnih bolesnika — prema odluci Zem. vlade od 21. VI 1894. Kapacitet ove bolnice je od 32 kreveta pri osnivanju 1866. bio porastao na 90 kreveta 1894. pošto je bila uzeta pod najam jedna susjedna privatna kuća.

Dogradnjom Zemaljske bolnice u 1901. kapacitet je bio povećan na 325 kreveta, a u drugom periodu dogradnje 1905. otvoreno je odjeljenje za infektivne bolesti, po sistemu Kocha, sa 22 kreveta i sa separatnim dovoznim krilom i ogradom, dok su u trećem periodu dogradnje bili izgrađeni spratovi na prizemnim paviljonima B i C. Time je kapacitet bio povećan adaptacijom u B-paviljonu za 16, a u C-paviljonu za 29 kreveta. Do 8. novembra 1897. bila je izgrađena druga stambena zgrada za ljekare, većinom primarijuse, za apotekarskog provizora i za upravitelja bolnice i pomoćnika. Osim toga, u postojećim zgradama je adaptacijama bio obezbijeđen prostor za gradnju stanova.

U prijemnoj zgradi su također izvršene promjene. Daljim adaptacijama i usavršavanjem prostorija za određene funkcije, koje su stalno rasle, Zemaljska bolnica u Sarajevu je već početkom XX stoljeća zadovoljavala sve potrebe. Ogroman prostor oko paviljona je bio pretvoren u park sa asfaltiranim stazama, kao i klupama za bolesnike.

Po prvobitnom statutu Bolnica je imala: Interno odjeljenje, Hirurško sa očnim, Sifilidično-dermatološko i Ginekološko sa porodilištem. Bolnica je bila izravno pod upravom Zem. vlade. U neposrednom upravljanju ustanove sudjeluju načelnici odjeljenja kao primarijusi, od kojih je jedan bio i povremeni upravnik ili direktor bolnice. Načelni-

cima je ravan bio prosektoř, a ekonomsko-administrativnim poslovima je upravljao upravitelj bolnice (Verwalter). Ove funkcionere imenuje Zajedničko ministarstvo i oni sačinjavaju bolnički kolegijum. Upravnika biraju primarni ljekari i prosektoř iz svoje sredine na dvije godine, ali taj izbor treba da potvrdi Zajedničko ministarstvo finansija.

Broj osoblja u vreme otvaranja bolnice iznosio je svega 71 lice, od kojeg 36 za sanitetske, a 35 za ostale upravno-administrativne poslove. Do 1901. taj broj je međutim porastao na 67 lica koja su obavljala sanitetske i 60 ekonomske poslove. Od sanitetskog osoblja je bilo 22 ljekara i 45 pomoćnog sanitetskog osoblja.

Prvim ukazom Zajedničkog ministarstva od 2. juna 1894. bile su određene i cijene jednog bolno-opskrbnog dana liječenja po klasama, koje su iznašale: za III kl. 1,40 kr. — za II kl. 3,0 — a za I klasu 5,0 kruna. Posebnom narednom Zemaljske vlade bilo je određeno ko i kako je dužan da plaća po navedenim klasama i taksama. Naredbom od 2. aprila 1895. udovoljeno je prijekoј potrebi da se osnuje Fond za rekonvalescente u svrhu pomaganja siromašnijih pri otpuštanju iz bolnice onih bolesnika kojima je bila potrebna posebna njega i bolja ishrana.

Iz statistike bolesnika prvih godina se vidi iz opsežnih tabelarnih prikaza da je broj primljenih bolesnika svake godine bio veći, tako da je 1900. iznašao 5.168. Od otvorenja bolnice do kraja 1900. liječeno je svega 24.670 bolesnika od kojih je otpušteno:

— kao izliječeno ili poboljšanog zdravlja	91,33%
— kao neizliječeno	3,34%, a
— umrlo je	5,33%.

Prema detaljnom opisu slučajeva smatralo se da su prednji rezultati bili *vanredno dobri*. Poznato je da su u tome još važnu ulogu igrali vjerski i drugi momenti, tj. običaji i praznovjerje o »sudbini« života i smrti, koje je tada vladalo. Oko 2/3 liječenih do 1900. su bili muškarci, a liječeno je: do jedne nedjelje — 27%; do 2 nedjelje — 24%; do 3 nedjelje — 15%; do 4 nedjelje — 10,5%; do 6 nedjelja — 12%; do 3 mjeseca — 3-4% i do 6 mjeseci — 2%, odnosno do 4 nedjelje je liječeno 76,5%, a preko mjesec dana 23,5%.

Vakuška bolnica. Ovu bolnicu je sagradio po nagovoru dra Josefa Kotscheta Valija Osman-Topal Paša 1866. godine. Tada je imala samo 32 kreveta, a služila je kao *Javna bolnica* za liječenje bolesnika svih vjeroispovjesti u posebnim odjeljenjima za muške i ženske, ali su stvarno liječeni najviše stražari (zaptije), zatvorenici i prostitutke oboljele od sifilisa.

Carigradska vlada je bila odobrila izgradnju te bolnice sredstvima Gazi-Husrefbegovog Vakufa, koji je za tu zdravstvenu ustanovu davao svake godine dotaciju od 42.100 pijastera, ili 842 dukata, čime se do okupacije ta bolnica stvarno i održavala.

Dolaskom austrougarske vojske stanje se u toj bolnici moralo promijeniti. Ne samo mnogi ranjeni civili nego i otpušteni turski vojnici iz Vojne bolnice — do odlaska kući — bili su smješteni u Va-

kufskoj bolnici. Osim toga, pristizalo je poslije okupacije i mnogo radnika u Sarajevo. Do 1879. primali su u vojne bolnice samo izuzetno civilne bolesnike, a kasnije nikako. Zbog toga ova jedina mala javna bolnica nije nikako mogla udovoljiti sve većim potrebama. Bolesnici su prvih godina poslije okupacije bili hranjeni vrlo slabom hranom i slabo su liječeni. Zbog toga nisu ni siromašniji bolesnici tražili prijem u tu bolnicu. Ali ipak, zbog poskupljenja hrane i posluge, Uprava Vakufske bolnice nije više mogla opstati samo od dotacija Vakufa, pa je Gradski magistrat od 1879. do 1884. dotirao po 1.600 kr. godišnje; od 1885. do 1891. po 3.000 kr., a onda i 4.000 kr. do otvaranja nove bolnice. Osim navedenih dotacija, Zemaljska vlada je dozvolila da se i prihodi od globa i kazni koriste za održavanje Vakufske bolnice.

Od 1882. Zemaljska vlada je počela razmatrati pitanje izgradnje bolnice šireg kapaciteta i kvaliteta, ali je to ostvareno tek nakon 10—12 godina. Vakufska bolnica se nalazila na Nadkovačima, povoljno izložena prema jugu. Imala je jednu glavnu i dvije sporedne zgrade, a od 1890—94. je bila unajmljena još jedna privatna kuća, ali svi ti objekti sa dvorištem i baštom nisu zapremali više od 1.000 m² zemljišta, pa se nije moglo ni misliti na dalje proširenje.

Opštinske bolnice. Prvih godina poslije okupacije Bosne i Hercegovine bilo je već jasno da barem veći provincijski gradovi moraju imati ma i malu zdravstvenu ustanovu sa stacionarom za liječenje bolesnika pod kontrolom ljekara. Ispočetka od 1880. godine su to bile »bolnice za nuždu« u Banjaluci, Bihaću, D. Tuzli, Bijeljini i Mostaru, koje su bile uređene u postojećim kućama pored opštinskih zgrada sa najnužnijom opremom i kapacitetom od 6—20 kreveta svaka. Postepeno, sa porastom stanovnika u tim mjestima, izgrađene su veće bolnice sa kapacitetom do 60 kreveta, a u drugim mjestima otvorene nove manjeg i većeg kapaciteta.

Kotarske bolnice. Potreba za otvaranjem kotarskih bolnica je nastala kasnije, kada se uvidjelo da opštinske bolnice nisu bile dovoljne ni po kapacitetu, kao i zbog velike udaljenosti mnogih opština i sjedišta nekih kotara sa vrlo slabim, ili nikakvim, komunikacijama i mogućnostima za prevoženje težih bolesnika do najbliže bolnice. Kotarske bolnice su otvarane na trošak Zemaljske vlade od 1892. do 1902. u onim kotarima u kojima je već bio postavljen kotarski liječnik. Prve su bile u: Kotor-Varošu (1892), Kladnju (1892), Srebrenici (1892), Cazinu (1893), Livnu (1893), Varešu (1894), Gackom (1894), Ključu (1897) i u Goraždu (1902), dakle svega 9 kotarskih bolnica.

Univerzitetski profesor dr Izidor Neumann, koji je 1890. proučavao širenje sifilisa i nekih kožnih bolesti u BiH, preporučio je da se radi suzbijanja ovih bolesti izgrade barake za bolnice u onim kotarima koji su bili najviše zaraženi endemijskim sifilisom. Ministar finansija Kallay je usvojio ovu preporuku i proširio je time da se prema materijalnim mogućnostima Vlade postepeno izgrade male bolnice u svim kotarskim mjestima gdje nema opštinske bolnice. To je bilo prihvaćeno i zbog toga da bi te bolnice služile za preglede i liječenje od

drugih bolesti, a ne samo od sifilisa i kožnih bolesti. Za nepunih deset godina bile su izgrađene navedene kotarske bolnice po jedinstvenom tipiziranom planu; koji je usvojilo Zajedničko ministarstvo po slijedećem opisu: bolnica treba da se sastoji od jedne glavne i jedne sporedne zgrade sa podrumom i — gdje to prilike dozvoljavaju ili uslovljavaju — od stana za ljekara sa gospodarskom zgradom. Glavna zgrada treba da ima 2 bolesničke sobe sa 18 do 20 kreveta za muške i za ženske bolesnike, sobu za ambulantu, operacionu salu, apoteku i 2 čekaone. Osim toga, kuhinju sa ostavom, magazin, kupatila i nužnike. Gradnja je uglavnom solidno izvršena (prema mjesnim prilikama) i snabdevena dobrom pijaćom vodom iz vrela. Osim stambene zgrade za ljekara, izgrađen je i jednostavniji, ali svrsishodan stan za upravitelja bolnice sa gospodarskom zgradom, a obično se tu nalazio i prostrani vrt.

Po navedenom planu bile su izgrađene prve kotarske bolnice u pomenutim kotarima. Kod gradnje posljednje bolnice u Goraždu (1901) izvršena su i neka poboljšanja. Kubatura po krevetu je povećana od 26 na 33 m³, operaciona sala je imala toplu i hladnu vodu, a glavni hodnik je bio zagrejan. Kanalizacija svih objekata sa izljevom u Drinu je bila dovoljna za odvod svih otpadaka. Kapacitet ove bolnice je bio 24—30 kreveta.

Kotarske bolnice sa kotarskim liječnicima u Bosni i Hercegovini su bile namijenjene pretežno za organizovano i stručno prosvjećivanje seoskih stanovnika po pitanju zaštite i poboljšanja zdravstvenog stanja. Trebalo je priviknuti i podučiti narodne slojeve na selu da u bolesti traže liječenje od stručnjaka, kojih je do okupacije bilo vrlo malo, a narodni ljekari nisu ni mogli pružiti odgovarajuću pomoć. U tome su kotarski liječnici — uz pomoć i po uputama viših stručnjaka — zaista odigrali veliku pionirsku ulogu. Sama činjenica da je bolesna žena sa više smjelosti i pouzdanja u ljekara počela tražiti pomoć u bolnicama značila je veoma mnogo. Kotarski liječnici, većinom poslije višegodišnje prakse u Zemaljskoj bolnici, mogli su pravilnim liječenjem i trijažiranjem bolesnika da postignu dobre rezultate i da dostavljaju Zdravstvenom savjetu — preko okružnih liječnika — tačne podatke o kretanju zaraza u svojim kotarima.

U svim javnim bolnicama je bilo obavezno da se primi svaki bolesnik ako za to postoji indikacija. Plaćanje za ishranu i liječenje po 1 danu obrade u stacionaru određivalo se u opštinskim i u kotarskim bolnicama po taksu klase. U Mostaru je cijena II klase bila 1,40 kr. a I klase 2,40 kr., u D. Tuzli: II kl. 1,40 a I kl. — 2,00 kr. U Prijedoru je II kl. bila 1,20, a I kl. 1,60 kr. U Banjaluci, Bihaću i Travniku je II kl. bila 1,20, a I kl. 2,00 kr. U Bijeljini, Brčkom, Derventi, Foči, Konjicu, Trebinju i Višegradu je bila samo jedna klasa po 1,20 kr., a u Vakufskoj bolnici je bila cijena III kl. 1,40, a II kl. 2,40 kr., dok I nije bilo. Ukoliko se po navedenim taksama klasa nisu mogla obezbijediti potrebna sredstva, manjak za kotarske bolnice (kao i za Zem. bolnicu) namirivala je Zemaljska vlada, a manjak u opštinskim bolnicama su namirivale dotične opštine, koje su po ukazanoj potrebi dobi-

vale subvenciju od Zemaljske vlade. Tim subvencijama — od 1884. godine nadalje — mogle su prve opštinske bolnice da sa dotacijama za adaptacije i novogradnje prošire kapacitet kreveta i opremu sa boljim uređajem.

Privatne bolnice: Od kraja XIX stoljeća počela se naglo razvijati šumsko-pilanska i drvena industrija celuloze u Bosni, pa su takva veća preduzeća morala organizovati i zasebnu zdravstvenu i bolničku službu, kako zbog čestih povreda na poslu tako i zbog profesionalnih i drugih oboljenja. U tu svrhu otvorene su slijedeće tzv. »privatne bolnice«:

- Bolnica Kaznionice u Zenici sa 70 kreveta otvorena u martu 1888;
- Radnička bolnica »Pred. destilacije drveta u Tesliću« 1899;
- Radnička bolnica »Pilane Gregersen i sinovi«, Zavidović 1900;
- Radnička bolnica »Pilane Eisler i Ortlieb«, Zavidović 1901.

U ovim bolnicama je započeto zdravstveno i socijalno osiguranje radnika, koje su kasnije preuzele bolesničke blagajne. Sve su ove bolnice imale posebnog ljekara i zdravstveno osoblje, koje je plaćalo preduzeće, kao i sve troškove bolnice. Teže bolesnike, radi većih i komplikovanih operativnih zahvata, slale su ove privatne bolnice obično u Zemaljsku, rjeđe u koju veću opštinsku bolnicu. Ljekari ovih bolnica su nastojali da osobito liječe povrede u vlastitoj bolnici, čime su sticali bogatu praksu nastojeći da se pravovremenom fizikalnom terapijom (vježbama) postigne što bolja radna sposobnost.

Od 1897. godine na osnovu Naredbe Zem. vlade od 22. januara okružne oblasti su počele otvarati posebne *Opštinske ambulante* u manjim mjestima, gdje nije bilo ni bolnice ni ljekara. Kotarski liječnici su morali ordinirati u tim ambulantomama 1—2 puta nedjeljno, za što su im plaćani putni troškovi. To se također pokazalo veoma korisnim, jer su kotarski liječnici mogli imati znatno širi uvid u stanje bolesti i sanitarnih prilika manjih opština. U tim ambulantomama su mogli ordinirati i najbliži opštinski ljekari, ali su redovne izvještaje morali dostavljati nadležni kotarski liječnici. Propisane lijekove za siromašne bolesnike plaćale su opštine ili kotar, a troškove za putovanja ljekara i za stalne bolničare snosile su Zemaljska vlada, opština ili obje. Ove ambulante su vremenom bile sve bolje organizovane i održavane, i imale su po jednog stalnog službenika, priučenog bolničara, koji je pomagao ljekaru.

Do početka XX stoljeća bile su otvorene takve opštinske ambulante u slijedećim mjestima okružnih oblasti:

- *okr. Sarajevo:* u Busovači, Fojnici, Kreševu, Visokom, Rogatici i Čajniču;
- *okr. Banjaluka:* u Bos. Brodu, Doboju, Kozarcu, Odžaku, Tešnju, Bos. Dubici, Bos. Gradiški i Bos. Novom;
- *okr. Bihać:* u Krupi, St. Majdanu, Petrovcu, San. Mostu, Kulen-Vakufu i u Vel. Kladaši;
- *okr. D. Tuzli:* u Gračanici, Gradačcu, Maglaju, Bos. Šamcu, Vlasenici i Zvorniku;

- *okr. Travnik*: u Bugojnu, Glamoču, Jajcu, Prozoru, Varcar-Vakufu, Zenici, Žepču, Zavidoviću i Županju;
- *okr. Mostar*: u Bileću, Ljubinju, Ljubuškom, Nevesinju i u Stocu.

Svega je bilo takvih opštinskih ambulanti 41. Najviše je ovih otvoreno u 1897. godini.

Uredske liječnice: Od 1893. do 1901. godine bile su postavljene u sjedištu nekih okružnih oblasti slijedeće liječnice:

- u *Mostaru*: dr Bohuslava Keck,
- u *D. Tuzli i Sarajevu* (naizmjenice): dr Theodora Krajewska i dr Hedwiga Olczewska,
- u *Banjaluci*: dr Gizela Kuhn, i
- u *Travniku*: dr Rosa Einhorn.

Glavna je njihova dužnost bila da besplatno pregledaju, promatraju i liječe *bolesnice i djecu*.

Postavljene su samo u navedenim mjestima da bi povremeno i po ukazanoj potrebi pružale ljekarsku pomoć pretežno muslimankama, koje se dugo nisu htjele dati pregledati od liječnika, pa ni u bolnicama. Plaćene su od Zemaljske vlade kao kotarske liječnice. Preko 50% pregledanih i liječenih od uredskih liječnica bile su muslimanke i njihova djeca. Preko polovine pregledanih žena liječeno je u mjestu stanovanja i rada uredskih liječnica u njihovim stanovima, a po 20—30% u ambulantomama, ili van mjesta stanovanja liječnice. Uspjeh liječenja većeg broja pregledanih i liječenih nije se mogao ni utvrditi zbog toga što su mnoge bolesnice prekidale dalje liječenje i kontrolne preglede. Iz nepotpune evidencije pregledanih se vidi da je oko polovina bolovala od *polnih bolesti* 12,88%, od *krvnih i hroničnih bolesti* 12,64%, od bolesti *probavnih organa* 12,59% i od bolesti kod *porodaja i babinja* 10,95%.

Poslije aneksije Bosne i Hercegovine, kada je zemlja imala i svoje narodne predstavnike u Saboru, zdravstvena služba u Zemaljskoj i u opštinskim bolnicama većih gradova bila je još bolje organizovana sa sve većim brojem stručnih ljekara i školovanog pomoćnog osoblja, pa je zato sve bolje funkcionisala. Broj kotarskih i opštinskih ljekara je svake godine bio veći, u Sarajevu i u većim gradovima je bilo sve više i privatnih ljekara opšte prakse i specijalista. Od 1910. godine su svršavali studije medicine i domaći studenti, najviše u Beču, Pragu, Gracu, a i na nekim medicinskim fakultetima drugih evropskih univerzitetskih gradova. Do prvog svjetskog rata još nijedan grad današnje Jugoslavije nije imao medicinski fakultet. U Zagrebu je prvi otvoren 1917, a u Beogradu krajem 1920. godine.

* * *

Prvi diplomirani ljekari u Bosni i Hercegovini od okupacije do konca XIX stoljeća, većinom Jevreji iz pokrajina bivše Austro-Ugarske u kojima se govorilo slavenskim jezikom, osim pojedinih, nisu bili specijalisti, nego su se osposobljavali u bolnicama i bavili opštom praksom po nuždi, prema stepenu razvitka medicinske nauke. Svi su se morali snalaziti kod teških i komplikovanih bolesti prema prili-

kama, a takvih je bilo mnogo. Njihov rad je bio naporan, ali zahvalan, jer su dobrom organizacijom po uputama starijih uspijevali da izvršavaju postavljene zadatke i da požrtvovanim radom mnogim bolesnicima olakšaju bolove i da ih osposobe za rad.

Sarajevo, oktobar decembar. 1907. Сарајево, октобар децембар.

GLASNIK ПЛАСНИК
ZEMALJSKOG MUZEJA ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА
BOSNI I HERCEGOVINI БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Pok. Dr. Leopold Glück.

Teska nam je dužnost javiti, da je naš zemaljski muzej smršnuo dra Leopolda Glücka, primarnog liječnika i upravitelja zemaljske bolnice, zadesio veliki gubitak. Pokojnik, jedan od najuglednijih

pionira liječničke znanosti u ovim zemljama, kog je u njegovom radu uz prirogjnu filantropiju uvijek pratila i ljubav za znanstvenu stranu svoje struke, bavio se je intenzivno i sa etnografskim i antropološkim proučavanjem Bosne i Hercegovine te je upravljao i sa antropološkom zbirkom zemaljskog muzeja. Osobito ga je zanimalo narodno liječništvo u Bosni a još više proučavanje fizičke antropologije Bošnjaka te je u našem „Glasniku“ objelodanila cijeli niz radnja, koje ovdje iznosimo:

Faksimil Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu

Najviše zasluga su ipak stekli svojim pionirskim radom, upravo time što su nabrojane akutne i hronične zarazne bolesti uspjeli u velikoj mjeri da suzbiju. Kao stručnjaci, zapravo kao utemeljitelji i organizatori zdravstvene službe u BiH odmah poslije okupacije istakli su se slijedeći ljekari-Jevreji:

dr Isidor Neumann, profesor Dermato-venerološke klinike Medicinskog fakulteta u Beču, koji je bio prvi organizator za suzbijanje

endemskog sifilisa i hroničnih prelaznih bolesti kože, zbog čega ga je odlikovala vlada Austro-Ugarske.

Drugi stručnjak, koji je otkrio mnoge prelazne kožne bolesti i uzroke epidemija nekih zaraznih bolesti, bio je *dr Leopold Glück*, kasnije priznati učenjak, koji je otkrio i prve bolesnike od *lepre* (gube), koju su po svoj prilici prenele turske trupe iz Azije, a koje je zatim izolovao u posebnom odjeljenju, zvanom *leprozorij* u Zemaljskoj bolnici. Dr L. Glück je bio u početku kotarski, zatim okružni liječnik u Travniku od 1883. godine. Na osnovu svojih prvih zapažanja pisao je mnogo o narodnim običajima, o tetoviranju kože kod katoličkih žena, o vjerovanju u narodne lijekove i o urocima i amajlijama.* Kao dugogodišnji primarijus i šef Dermato-venerološkog odjeljenja Zemaljske bolnice u Sarajevu (od 1893) bio je veoma zaslužan za suzbijanje mnogih hroničnih bolesti. Dr L. Glück je bio aktivan saradnik i u Muzeju BiH u Sarajevu kao antropolog.

Za prve šefove odjeljenja Zemaljske bolnice u Sarajevu bili su postavljeni — Rješenjem Zajedničkog ministarstva od 23. XII 1893. slijedeći stručni ljekari:

- *dr Geza Kobler*, prvi asistent Interne klinike u Beču, za šefa Internog odjeljenja;
- *dr Josef Preindsberger*, za šefa Hirurško-oftalmološkog odjeljenja;
- *dr Leopold Glück*, za šefa Dermato-venerološkog odjeljenja;
- *dr Otto Weiss*, docent Bečkog univerziteta, za šefa Gineko-loško-akušerskog odjeljenja, i
- *dr Roman Wodynski*, bivši asistent Zavoda za patološku anatomiju u Krakovu, za prosektora Zemaljske bolnice.

Ovi prvi šefovi odjeljenja Zemaljske bolnice bili su ujedno i redovni članovi *Zdravstvenog savjeta (Sanitätsratha)* Zemaljske vlade. U tom najvišem savjetodavnom i organizaciono-izvršnom organu vlade — u Zdr. departmanu — bili su i vladin savjetnik *dr Rudolf Fischer* i *dr Jacob Seidenfeld*, prvi sekretar Zdravstvenog savjeta, ranije kotarski liječnik, a zatim zdravstveni savjetnik. Ovi su sa ostalim članovima Savjeta bili glavni stvaraoci i rukovodilci-planeri zdravstvene službe Bosne i Hercegovine do prvog svjetskog rata.

U šest okružnih oblasti okružni liječnici su bili najodgovorniji za sprovođenje organizacije zdravstvene službe i za zdravstveno stanje u svojim okružjima. Ako se ima u vidu da su kotarski uredi samo postepeno i vrlo teško mogli angažovati kotarske liječnike, onda nije teško zamisliti koliko je naporan i odgovoran bio posao prvih okružnih liječnika, od kojih valja spomenuti barem one koji su najdulje ostali na tim položajima:

- u *Banjaluci*: *dr Ladislaus Januszewski*;
- u *Bihaću*: *dr Roman Soplnski*;
- u *Mostaru*: *dr Bruno pl. Kurlnaldi*,

* O tome sam pisao i u *Spomenici* »400 godina od dolaska Jevreja u BiH«, na str. 135—36.

- u *D. Tuzli*: dr Johann *Duller*,
- u *Sarajevu*: dr Aleksander *Grünhut*, i
- u *Travniku*: najprije dr Leopold *Glück*, a zatim dr Bernard *Zauderer* do poslije prvog svjetskog rata.

Šef Saniteta Zemaljske vlade u 1898. bio je dr *Unterlugauer*. Ovi rukovodioci, stručnjaci zdravstvene službe, usavršili su krajem XIX stoljeća antiepidemiološku službu u Bosni i Hercegovini, svestranim istraživačkim i kontrolnim radovima opštinskih i kotarskih bolnica, kao i u ambulatorijumima u kotarima i ispostavama u opštinskim ambulantomama. Osobito na granicama bio je obezbijeđen nadzor u cilju spriječavanja unošenja zaraznih bolesti.

Početakom XX stoljeća u osam mjesta gdje su bile kotarske bolnice, slijedeći kotarski nadliječnici su bili bolnički ljekari:

- dr Moses *Schiffer* u kotaru Cazin;
- dr Friedrich *Trammer*, u k. Gacko;
- dr Eduard *Herzmann*, u k. Kladanj;
- dr Isidor *Braun*, u k. Kotor-Varoš;
- dr Josef *Katz*, u k. Srebrenica, i
- dr Leo *Schönfeld*, u k. Ključ.

U 1902. godini bili su upravnici opštinskih bolnica:

dr Ignatz *Knotz* u Banjaluci, dr Hermann *Körbel* u Bihaću,

dr Jakob *Kohut* u Bijeljini, dr Moritz *Lefkowitz* u Foči,

dr Sigmund *Schweiger* u Travniku i dr Rudolf *Löwy* u Trebinju.

Svi su ovi bolnički ljekari, kao i drugi kasnijih godina, ostali u dugom sjećanju građana i seljaka kao vrsni i požrtvovani ljekari.

Početakom XX stoljeća bili su zaposleni u Bosni i Hercegovini slijedeći *ljekari-Jevreji*:

- Kaunitz* dr Sigmund, kot. liječnik,
- Lochert* dr Josef, opšt. liječnik u B. Dubici,
- Schossberger* dr Alexander, opšt. ljekar u B. Gradiški,
- Foglar* dr Josef, kot. liječnik u Bugojnu,
- Zwiebach* dr Wilhelm, kot. liječ. u B. Novom,
- Mayer* dr Elias, kot. liječ. u Derventi,
- Löwi* dr Salomon, gradski ljekar u Doboju,
- Polaczek* dr Bernhard, kot. liječ. u Fojnici,
- Lederer* dr Arnold, kot. liječ. u Gračanici,
- Horak* dr Erwin, kot. liječ. u Gradačcu,
- Kuharski* dr Simon, opšt. ljekar u Ljubuškom,
- Hildes* dr Oscar, kot. liječ. u Maglaju,
- Haas* dr Berthold, kot. liječ. u Nevesinju,
- Weszelovski* dr Bela, kot. liječ. u Petrovcu,
- Gruszkiewicz* dr Julius, gr. ljekar i upr. gr. bolnice u Prozoru,
- Krutina* dr Josef, kot. liječ. u Prozoru,
- Bermann* dr Mark, kot. liječ. u Stolcu,
- Engel* dr Ferdinand, kot. liječn. u Tešnju,
- Pordes* dr Ignatz, kot. liječn. u D. Tuzli,
- Fischer* dr Ignatz, priv. ljekar u Tuzli,
- Szöllös* dr Moritz, opšt. ljekar u Varcar Vakufu.
- Friedmann* dr Heinrich, opšt. ljekar u D. Vakufu,

Bleicher dr Martin, kot. liječn. u Visokom,
Sollner dr Jacob, kot. liječn. u Vlasenici,
Dörner dr Aleksander, kot. liječn. u Žepču, i
Bauer dr Leopold, kot. liječn. u Zvorniku.

Osim nabrojanih terenskih ljekara bili su zaposleni u Sarajevu još slijedeći ljekari — većinom Jevreji:

Bauer dr Karl, upravnik Vakufske bolnice, neuropsihijater,
Biberauer dr Julius, ginekolog i pedijater u Zem. bolnici,
Fischer dr Rudolf, zdr. savjetnik u Zem. vladi,
Grünhut dr Alexander, okr. liječnik u Sarajevu,
Grünfeld dr Josef, policajni ljekar,
Glück dr Leopold, primarijus Zem. bolnice, dermato-venerolog,
Horn dr Maurus, asistent u Zem. bolnici,
Kobler dr Geza, vladin savj. primarijus i upravnik Zem. bolnice,
Klinger dr Benjamin, priv. ljekar opšte prakse,
Plentaj dr Dragan, asistent u Zem. bolnici,
Propper dr Heinrich, kot. liječnik u Zem. bolnici,
Seidenfeld dr Jacob, kot. liječnik i sekretar Zdr. savjeta vlade,
Sattler dr Moritz, sek. liječnik u Zem. bolnici, i
Gerö dr Samuel, stomatolog u Sarajevu.

Iz monografije dra Riste Jeremića *Prilozi istoriji zdr. i medic. prilika u BiH* (izdanje »Naučne knjige«, Beograd, 1951) vidi se da je 1914. godine — pred početak prvog svjetskog rata u BiH bilo 144 ljekara, od kojih su 57 (ili 39,7%) bili Jevreji.

Od ukupno 130 ljekara u građanskoj službi 1917/18. bilo je u Bosni i Hercegovini — osim onih koji su bili u ratnoj vojnoj službi na frontovima, u zarobljeništvu, ili izbjegli — 62 kotarska liječnika, 17 općinsko-gradskih, 10 u bolnicama i 41 u svim ostalim službama (od kojih su i 4 zubara). Od ovih 130 50 su bili Jevreji, ili 38,4%.

Apoteke. Do 1918. godine su bile u BiH svega 52 javne apoteke, i to: u Sarajevu 8, u Mostaru 3, u Tuzli 3, u Banjaluci 2, u Bijeljini 2, a u svim ostalim (najviše kotarskim) mjestima po jedna apoteka. Apoteke su bile u privatnom vlasništvu (ili su imale zakupnike — provizore) po koncesijama, koje je izdavala Zemaljska vlada.

Organizacija i uprava apoteka je imala svoj *Gremijum* apotekara, koji je kod vlade zastupao vlasnike, ali je bio i odgovoran za ispravan rad svih apoteka, koji je bio određen posebnim propisima. U 1918. godini mjesto predsjednika Gremijuma nije bilo popunjeno, a potpredsjednik je bio Mr. ph. Stefan *Romčević*, apotekar u Sarajevu. Blagajnik je bio Mr. ph. Eduard *Pleyel*, apotekar u Sarajevu. Apotekarski sekretari (perovođe) su bili: Mr. ph. Gustav *Proche*, apotekar iz Brčkog i Mr. ph. Eustach *Weidenhofer*, apot. asistent u Sarajevu.

Vrijedno je na kraju napomenuti da je od stupanja na snagu autonomije anektiranih pokrajina Bosne i Hercegovine sa narodnim zastupstvom u Saboru, sve više gimnazijskih abiturijenata počelo studirati medicinu, a među studentima je prosječno bilo mnogo medicinara Jevreja, od kojih je većina završila studije poslije rata na raznim univerzitetima, najviše u Beču i u Pragu.